

СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ

УДК 947.725:902.1

Сагайдак М. А.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАРОДЖЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ РАНЬОГО КИЄВА

На підставі комплексного дослідження історичної стратиграфії Нижнього міста у зіставленні з побутуванням поселень у Верхньому місті автором запропоновано новий погляд на зародження Києва.

Питання виникнення та організації міських форм життя давно перебуває у центрі наукової проблематики гуманітарних наук. Вивчаючи історію цих форм життя, одні вчені, переважно - представники західної наукової школи, стверджують, що останні притаманні не окремим історичним епохам, а виникають у різних цивілізаціях, іноді віддалених одна від одної як у часі, так і у просторі. Урбанізація розглядається ними як специфічна форма суспільного життя людей, за якої співіснують декілька традицій. Урбаністична культура має свій специфічний стиль, тобто спосіб саморозуміння й самовираження, своєрідний характер, що проявляється в усіх аспектах життя. Людство у більшості випадків у своєму історичному розвитку приходять до цієї форми співжиття, це пов'язано здебільшого з проблемою зміни вартісних орієнтацій у суспільстві, хоча шляхи, що ведуть до нього, можуть бути різними [1].

Інша історіографія, що тривалий час у якості методологічних засад спиралась на марксистські положення, зародження міст розглядає як обов'язковий елемент еволюційного розвитку, пов'язуючи їх виключно з дією формаційного закону. Найголовнішою умовою утворення міст визнається внутрішній розвиток суспільства, зокрема, розподіл праці в межах нації або народності. Тому вона розглядає місто передусім як організуючий, координуючий і направляючий життєдіяльність округи центр [2].

Цим і пояснюються численні спроби осмислювати середньовічне місто як поліфунк-

ціональне явище. Адже, будучи центром, місто мало б володіти набором функцій, які залежно від часу й місця використовувалися би у тій чи іншій комбінації. Найголовнішими з них були військова, господарча, політична, адміністративна та культурна.

Найбільшої підтримки одержали концепції, які продовжують розглядати середньовічні міста як центри феодального виробництва (поселення, функцією якого є концентрація й перерозподіл надлишкової продукції). Феодали, на думку дослідників, стояли біля витоків міст, а купці й ремісники поглиблювали містоформуючий процес [3].

Головною функцією стародавніх міст була військово-політична, а економічна їх роль забезпечувалась тим, що феодали оселялись у таких містах і включали їх у систему феодального виробництва. Завдяки своїй головній функції міста визначаються як опорні пункти державної структури і попервах, по суті, відповідали їй [4].

У деяких працях витоків міст пов'язують не з народженням феодальних відносин у VII-IX ст., які, на думку дослідників, ще не були достатньо розвиненими, а із завершальною фазою родоплемінного ладу, який трансформувался таким чином, що військово-політична, адміністративна й культова функції зосереджувались у племінних центрах, що згодом ставали містами. Еволюція міського ладу обґрунтовується у формі так званого міста-держави, що будувалося на племінній основі і складалося, власне, з міста та прилеглих до нього земель [5].

Відчутний космополітизм ранньоміських утворень став пояснюватись як наслідок витиснення родової общини територіальною [6].

На сьогодні вже піддається критиці така широковживана багатьма дослідниками дефініція, як "протомісто", або "ембріон", тобто доміський тип поселень. Хоча переважна більшість представників вітчизняної науки не визнає іншого шляху виникнення середньовічного міста, окрім еволюційного, проте і тут є деякі зрушення. Усе частіше можна почути твердження, згідно з яким поняття формації та цивілізації визнаються тотожними. Відтак, процес урбанізації вже не вважається явищем обмеженим однією історичною формацією - феодализмом [7].

Незважаючи на всі принципові розбіжності цих напрямів, відчутнішою стає тенденція до їх зближення, точніше, трансформація другого у бік першого. Це видно на прикладі того, як активно сьогодні реабілітується та все більше привертає до себе прихильників так звана "торгова теорія", що тісно пов'язана з ім'ям видатного російського історика В.О.Ключевського [8].

Одним із головних положень його погляду на ранню історію Русі було уявлення про постійну колонізацію слов'янами територій вздовж трансконтинентальних торгових шляхів. У рухові на нові землі до Чорноморського й Каспійського басейнів убачалася головна сила, що призвела до виникнення перших міст. Вони виникали як пункти торгових зборів, складування та відбору слов'янських товарів для вивозу їх на зарубіжні ринки [9].

У концептуальному сенсі подібна теорія набуває визнання і в українській історіографії. Процес утворення міст безпосередньо пов'язується з боротьбою за сфери впливу на теренах Східної Європи, яка велась між південними кочовими союзами (авар, болгар, хозар) і новоствореними балтійським об'єднаннями (данів, фризів, русів). На думку автора, це були поліетнічні багатомовні безтериторіальні спільноти, перші - степових кочівників, другі - морських кочівників, до яких долучалися жителі "східних", а подекуди полісних міст і торговельних поселень. Це був тип спеціалізованого суспільства, що прагнуло військово-торговельної експансії шляхом створення такої економічної організації, як ринок. Отже, міста створювались як торговіща на міжнародних торгових шляхах та переправах. На початку вони мало цікавились те-

риторіями, а концентрували увагу на племінних кланах, що управляли племенами та періодично збирали данину. Саме данина тривалий час була єдиним економічним зв'язком ранніх міст з їхніми округами. Значно пізніше, не раніше XI ст., політична влада через систему законів, введення сакральної (церковнослов'янської) та формування княжої династії залучає міста до формування територіальної держави [10].

Переходячи до аналізу конкретних проблем, слід зазначити, що немає потреби брати на віру жодну з позицій, оскільки проблема міста давно вийшла за межі однієї науки і стала предметом комплексного синтезуючого наукового напрямку. На нашу думку, позитивним може бути визнаний той результат, який допоможе висвітлити найбільш аргументовану картину безперервного розвитку міста на аналізі будь-якого з окремих видів джерел.

Метою цієї статті є спроба показати нові археологічні матеріали Києва як очевидні сторінки його історії, тобто засвідчити місто там, де воно насправді існувало і заперечити там, де його сліди не виявлені. Стаття, виконана в рамках спільного шведсько-українського проекту "Scandinavia and Southern Rus in the Viking Period".

Перебуваючи у центрі не тільки наукових, а здебільшого і політичних інтересів, які репрезентують різні напрями і політичні уподобання, історія Києва, одного з найдавніших міст України, нерідко фокусує в собі й найголовніші силові лінії суспільного життя. Вже перші уявлення про нього, сформульовані на підставі писемних першоджерел, дали ґрунт для народження багатьох гіпотез, переважна більшість з яких на сьогодні становить лише історіографічний інтерес. Щоправда, деякі з них відроджуються, зокрема, у працях таких "фахівців", котрі і не підозрюють про наявність аргументованої критики на їх адресу вже у працях дослідників XIX - першої половини XX ст. Так народжуються нові міфи про Київ, вік яких, на щастя, недовгий, як і всього псевдонаукового, що не має внутрішньої субстанції.

Найбільш продуктивними виявились концепції, сформульовані на підставі комплексного аналізу писемних та археологічних джерел. Залежно від уподобань перевага надавалась то першому, то другому. Водночас цей період став важливим етапом розгортання широких теоретичних узагальнень та масштабних роз-

копок. З початком 70-х років вивчення міста вступило у нову фазу, яка характеризується систематичними археологічними дослідженнями майже всіх структурних частин міста. Це виявило багато нового у його ранній історії та сприяло пошуку своєрідного компромісу між теоретичними розробками та реально виявленими археологічними пам'ятками.

Саме такою, на наш погляд, можна вважати концепцію, яка на початку 80-х років нашого століття набула статусу офіційної. Треба сказати, що саме ця обставина, що дозволяє припускати наявність останнього не тільки між науковцями, але і між ними та владою, призвела до помітної девальвації доволі продуктивного наукового напрямку відновлення всіх елементів зародження та безперервного розвитку міста [11].

Дедалі глибшим стає переконання, що сутність історії міста полягає у безмежних пізнавальних можливостях його внутрішніх закономірностей. Жодному з поколінь науковців не дано привілею розкрити цю багатогранність, бо вона змінюється залежно від позиції, з якої її розглядають. Щоб по-новому зрозуміти цей "феномен" міста у дослідників немає альтернативи, окрім як намагатися розширювати способи й методи пізнання. Ця специфічна риса археології Києва, коли просування до мети треба у напрямку від уявлень своїх попередників про реальність до реальності як такої, стимулює процес та змушує залучати нові види джерел.

Дана стаття базується на матеріалах стратиграфії культурного шару Подолу. Це першоджерело вже достатньо повно введено у науковий обіг і тепер настав час його інтерпретацій щодо розкриття конкретних сторінок життя міста.

Мешканці району, що сформувався на розлогій і зручній піщаній терасі поблизу ріки, від чого, безумовно, мали свої переваги, вже на самому початку були приречені регулярно переживати небезпечні природні явища. Епізодично Поділ заливало водою, одночасно починалися зсуви з прилеглих підвищень, після чого весь прибережний простір із будівлями, вулицями і кварталами виявлявся занесеним суцільним шаром глини, піску. Вдалося встановити, що активізувалися природні катаклізми періодично: за "вибухами" різної потужності наставали періоди стабілізації [12].

Важливу інформацію з цього приводу дає горизонтальний розріз культурного шару,

який вдалося відтворити на базі матеріалів, одержаних при будівництві метро. Довжина безперервного стратиграфічного розрізу у напрямку з південного сходу на північний захід становить близько 2000 м (рис. 1).

Як відомо, у більшості випадків археологічна стратиграфія формується під впливом людини і менше підвладна безпосередньо законам геологічної стратиграфії. У подільському варіанті ми фіксуємо такий тип розшарування, котрий виник переважно як результат дії природних циклів у чергуванні з відкладеннями, залишеними людиною. Перші й другі залягають паралельно, межа між ними легко помітна.

Спираючись на нижню відмітку залягання культурного шару, є можливість диференціювати територію Подолу на кілька зон. Від Поштової площі на південному сході до вулиць Верхній та Нижній Вал на північному заході (третя зона) відмітка залягання найдавнішого горизонту коливається від 11,5 до 12,6 м від сучасної денної поверхні. З рухом у північно-західному напрямку (друга зона) найдавніший горизонт заселення піднімається до глибини 8-10 м. Перша зона починається від точки, яка знаходиться приблизно посередині між всіма вулиць Ратманського (Уведенської) та Шекавицької і поширюється у напрямку на північний захід до вул. Оленівської. Тут найдавніший горизонт залягає вже на глибині менше 5 м від денної поверхні.

Вивчення подільської стратиграфії створило таку дослідницьку ситуацію, коли відкриті картини буття міста змушували шукати відповіді на цілу низку нових питань. Перше з них виникло при зіставленні рівня залягання найдавнішого горизонту заселення Подолу з рівнем водного дзеркала Дніпра. Виявилось, що вони практично збігаються, а іноді сліди заселення залягають навіть нижче. Наступне постало при обговоренні проблеми першого заселення річкової долини Дніпра, зокрема, добре відомих археологічних пам'яток пізньозарубинецької (II-V ст. н.е.) та корчакської (V-VI ст. н. е.) археологічних культур, виявлених на суміжній з Подолом території Оболоні. З'ясувалося, що пам'ятки, вік яких на 7-8 століть більший за знайдені на Подолі, залягають на глибині всього 0,3-0,5 м від денної поверхні. Це, за рівнем Балтійського моря, відповідає горизонтам заселення Подолу X ст., що, як відзначалося, знаходяться на глибині близько 11-12 м. Такі результати ви-

магали логічного пояснення. Чому територія, що формувалась під впливом одних і тих же зовнішніх факторів, виявилась диференційованою на два рівні, причому давніший (Оболонь) лишився без суттєвих змін, тоді як молодший (Поділ) із кінця I тис. н.е. зазнавав активного "нарощення"? [13].

Як відомо, рельєф землі є результатом просторового перерозподілу речовини як у земній корі, так і на її поверхні. У глибинах земної кори в основі перерозподілу речовин (що на поверхні Землі має вигляд позитивних та негативних форм) лежать процеси термодинаміки, зміни щільності, тиску, хімічних реакцій тощо. Отже, закономірності пластики земної поверхні повинні відповідати закономірностям літодинамічного потоку, тобто закономірностям внутрішнього руху мас у земній корі, з одного боку, і зовнішнього руху пухких поверхневих мас - з другого. Форма, як зовнішній прояв внутрішніх зв'язків, як властивість предмета, взята у статиці, може бути зрозуміла і виведена тільки із властивостей (елементів, частин, форм, темпів і ритмів) руху. Пізнання всіх стадій цього процесу можливе як через залучення до його вивчення історико-генетичного методу, так і за допомогою системного аналізу та кількісної оцінки балансу речовин цілісності [14].

Вказаний шлях, передовсім, стосується геоморфології як науки про форми та поверхню Землі, проте має велике практичне значення та відкриває нові можливості для археологічного вивчення території. Інакше ми ніколи не зможемо відповісти на поставлені питання.

Першим кроком у цьому напрямку була спроба пояснити особливості історичної стратиграфії Подолу у взаємозв'язках із впливами тектонічних рухів. Цей "механізм" здатний піднімати або опускати значні ділянки місцевості, причому це може відбуватися без помітних зовнішніх ознак. Конкретний аналіз дозволив зробити припущення, що протягом кількох століть значна частина київської історичної території зазнавала помітного опускання, в результаті якого колись суцільний масив деформувався та диференціювався на окремі суміжні території.

Найдавніший горизонт заселення, про що йшла мова у зв'язку із зонуванням, показує, що з півночі на південь Поділ виглядає як нахилена горизонтальна платформа. Найбільш занурена її частина відповідає центральній

частині (третя зона) та місцевості, топографічним центром якої у Верхньому місті виступає Замкова гора. Про наявність кордону між двома тектонічними зонами вказує різниця між рівнями горизонтальної площадки Старокиївської (186 м) та Замкової (168 м) гір (рис. 2).

Разом із Замковою горою опущеними виглядають такі мисоподібні останці, як Уздихальниця, Дитинка та Кудрявець. Причиною синхронного просідання цілої зони, очевидно, є віднесеність її до структури кристалічного геологічного фундаменту місцевості. Піднятим блокам, як уже зазначалося, відповідають позитивні форми рельєфу, опущеним - негативні. Ширший погляд на проблему демонструють факти, згідно з якими київська ситуація виявляється не поодиноким явищем на території Київського Подніпров'я [15].

Дія тектонічних рухів то уповільнювалась, то прискорювалась. Прискорення призводило до затоплень району та накопичення мас землі, при уповільненні чи стабілізації виникали умови для продовження життя. В результаті деформується колись суцільне нагірне плато, з'являються передумови виникнення мережі сучасних ярів, багатководних ручаїв.

Усю динаміку процесу ілюструє хронологія подільської стратиграфії. У межах кінця IX-X ст. відбулося не менше шести заносів Подолу, яким, як гадаємо, відповідали періоди інтенсивного просідання блоку. За цей час значна площа центральної частини Подолу покрилася стерильними прошарками завтовшки 2 м, тоді як власне культурний шар, що утворився в результаті періодичного відновлення життя, збільшився на 0,9 м.

За XI - першу чверть XII ст. загалом утворилося понад 5 м шару, із них дві третини становлять заноси, що 8 разів зупиняли життя. Починаючи з другої половини XII ст., частота й товщина стерильних прошарків різко зменшуються: загальна товщина зафіксованих у цей період стерильних прошарків становить всього 0,4 м, а на горизонтах, датованих XIII-XVIII ст., вони практично відсутні.

Якщо звернемося до дендрохронологічного вивчення дерева, взятого з дерев'яних будівель та інших хронологічних реперів, то з'ясується, що на Контрактівій площі найдавніший зруб, глибина залягання якого становила 12 м, збудований у 913 році, тоді як неподалік у верхньому ярусі культурного шару на відмітці лише 2,08 м від сучасного рівня залягає горизонт

спорудження церкви Пирогощі з літописними датами будівництва 1131-1135 рр. Виходить, що за 218 років, що минуло між спорудженням першого зрубу та закладенням кам'яного храму, "наросло" землі приблизно на 10 м, тоді як від часу будівництва церкви до сьогоднішнього дня, тобто за 868 р., додалося всього 2 м [16].

Опускання у центральному ядрі київсько-го заселення, яке ми назвали Замково-Подільським блоком, як бачимо, спричинило серйозну трансформацію форм рельєфу як Нижнього, так і Верхнього міста. Отримавши детальну хронологію подільських горизонтів, спробуємо, відповідно до цього, пояснити перебіг подій у Верхньому місті.

Проте, перш ніж перейти до оцінки ситуації, яка складалася на найвищому ярусі київських гір, слід звернутися у цьому контексті до археологічних матеріалів, яким випадає роль містка у з'ясуванні взаємозв'язків між вищезазначеними територіальними одиницями.

Йдеться про результати археологічних досліджень урочища "Гончарі-Кожум'яки" в 1992-1993 рр. Традиційно район вважався одним із найдавніших поселень київських ремісників, проте, до останнього часу конкретного уявлення про час побутування тут міської забудови та її характер не було. Нагода з'ясувати проблему виникла у зв'язку з реконструкцією забудови урочища. За кілька польових сезонів на різних ділянках території було досліджено понад 3 тис. м² площі. Це дало підстави переконатися, що у давньоруський час урочище не було освоєно. Сліди первісного заселення вдалося знайти на невеличкій ділянці у центральній частині місцевості (вул. Воздвиженська). Вивчення цих решток показало, що вперше поселення в урочищі з'являються не раніше кінця XII - на початку XIII ст. [17]. Отже, можемо зробити припущення, що у межах попередніх століть самого урочища, а точніше ярів, де воно згодом утворилося, ще не існувало на карті Києва.

Підтвердженням цього є факти, встановлені в процесі розкопок останніх десятиліть на Подолі. Вище рівня горизонту будівництва церкви Пирогощі (1131-1135 рр.) наноси у культурному шарі відсутні. Отже, із другої половини XII ст. настала загальна стабілізація та остаточне затухання активної фази тектонічних рухів. Зрушена просіданням зі свого місця земля, поступово опиняється на Подолі,

одночасно поміж узвиш утворюється розлога долина, котра за деякий час стає придатною для заселення.

Ще одне авторитетне джерело, здається, potwierджує наші міркування. Аналіз повідомлень давньоруських літописів щодо сейсмічної активності у Київській землі показує, що саме у кінці XI - першій половині XII ст. вона різко зростає. За цими повідомленнями, у 1088 р. "земля стукнула", а вже під 1091 р., "стонала земля, вся слышама", тобто землетрус повторився з більшою силою. Другий рік XII ст. почався із сильного землетрусу, який був відчутним на території від Києва до Володимира-Волинського, коли "едва церкви устояли, а вреда много учинилось; кресты с церквей попадали". Далі вони повторюються один-два рази на десятиліття: 5 лютого 1107 р. "трасеся земля пред зорями в нош"; через 2 роки (1109) це сталося 2 лютого; 16 вересня 1117 р. стався дуже сильний землетрус - "потресеся земля", а 9 вересня 1122 р. "земля потряся мало". 1124 р. землетрус знову завдав значних збитків, на що вказує повідомлення літописця про руйнацію кам'яного храму св. Михаїла у Переяславі. І нарешті, останнім у першій половині століття був землетрус 1133 року, котрий відчули жителі Київської землі о 3 годині дня 24 липня. У другій половині XII ст. літописці засвідчують лише два спалахи сейсмічної активності, зокрема, під 1170 та 1188 рр., а протягом всього XIII ст. лише один сильний землетрус, який стався 1230 року, що призвів до руйнацій у Печерському монастирі [18].

Зміст цієї інформації добре узгоджується з мініатюрами Радзивилівського літопису, на яких, зокрема, є зображення землетрусу (л.153), під час якого кияни з острахом спостерігають тріщину, яка утворюється на землі. Чи не є це зображенням конкретного київського сюжету, про який йшлося вище (рис. 3)?

Збіги, що ми їх спробували поєднати у один сюжет, не справляють враження випадкових. Вони дають підстави вважати другу половину XII ст. більш благодатним часом для життєдіяльності як на Подолі, так і в урочищах. Одночасно це стимулює до пошуку даних, які б дозволили більш точно встановити початок цієї катастрофічної для міста геологічної активності.

Цей пошук ми розпочнемо з огляду топографії поселень зарубинецької культури, оскільки це вже час доволі помітного освоєння

київської території. Картографія знахідок показує, що на початку цього історичного періоду поселення влаштовувались поблизу кромки стрімкого схилу, а за кілька століть вони опускаються у річкову долину. На першому етапі у центральній зоні було зафіксовано сліди поселення у частині плато, що відповідає північно-західній частині Замкової гори. Воно займало площу не більше 0,3 га. На дату заснування вказують знахідки фрагментів світлоглиняних амфор, пізньолатенських фібул та римського асса, віднесеного до 200 р. до н.е. За всіма ознаками, на теперішній Старокиївській горі розміщувався могильник із типом поховань в урнах.

Якщо місце розташування зарубинецького комплексу уявляти у статистиці, тобто ігноруючи інформацію, про яку йшлося вище, тоді визнаємо, що поселення влаштовувалось на повністю відокремленій з усіх боків ділянці, котра практично не мала комунікацій із навколишніми підвищеннями. Така дислокація виглядає не достатньо практичною.

Серед усіх відомих зарубинецьких пам'яток на території Середнього Подніпров'я, які належать до типу мисоподібних, повністю відособленими на сьогодні виглядають тільки дві: Замкова гора у Києві та Пилипенкова - у Каневі, причому остання має достатньо зручний пологий схил. Решта, наприклад, Ходосівка на Київщині, будучи відособленою з трьох боків четвертою, прилягає до підвищеної частини плато, яке плавно сходиться у долину.

Таким чином, можна припускати, що у зарубинецький час природні катаклізми ще не були такими агресивними. Взаємозв'язок між поселенням та могильником жодним чином не утруднювався. Замкова гора, Дитинка, Уздихальниця та Кудрявець виглядали єдиним суцільним масивом.

Гадаємо, що вибір місць поселень на цей час був продиктований не тільки міркуваннями безпеки, а й близькістю та доступністю ділянок землі, призначених для сільськогосподарських потреб. У світлі таких міркувань, поселення на Замковому мисі виглядало доволі вдалим, оскільки з південного боку до нього примикала велика рівнина родючих ґрунтів, так званого трипільського лісостепового ландшафту, з рослинністю у вигляді дібров уперемішку з ділянками степу [19].

Розглядаючи топографію лісових масивів київської території протягом I тис. н.е., свого

часу ми звернули увагу на наявність тут цілого ряду топонімів, що показують, у якій спосіб звільнялась територія від рослинності для сільськогосподарських угідь. Домінували підсіка та випал, що спричиняло швидкі темпи знеліснення. На вказаній місцевості сліди давнього землекористування фіксуються такими топонімами, як "поле", на якому у першій половині XI ст. була споруджена Свята Софія, "ляда", що стала ділянкою побудови у XI ст. однойменних воріт, та "Клов" - місце розташування монастиря XI ст. з такою ж назвою [20].

У центральній зоні виявлена ціла група поселень, які належать до київської культури і датуються I—II ст. н. е. Крім Замкової та Старокиївської частин, вони відзначені на Дитинці, у районі Львівської площі на Кудрявці. Серед надійно датованих знахідок тут можна назвати бронзову підв'язну фібулу та підвіску з емаллю. Виходячи з прийнятих датувальних фібул, час побутування поселень укладається у рамки другої половини II ст. н.е. - до перших десятиліть III ст. [21].

З огляду на те, що племена київської культури дуже широко практикували підсіку, можна припускати, що в даному випадку ми маємо справу з однією групою населення, яка доволі швидко змінювала своє місце розташування. Відомо, що лесовидні чорноземи погано відновлюють родючість після випалу. Отже, разом зі зміною поля могла відбуватися і зміна місця поселення.

Аналогічна ситуація спостерігається і з розташуванням черняхівських пам'яток, котрі з'явилися тут у середині III ст. н.е. Поновлюється поселення на обжитій ділянці Замкової гори, небіжчиків, як і раніше, ховають на Старокиївській. Сліди окремих поселень фіксуються у межах центрального плато, від південних схилів Хрещатицького яру до Лук'янівки [22].

Старожитності цього культурно-історичного етапу представлені у зазначеній зоні керамікою, знахідкою скляної посудини з краплями синього скла, що датується, за аналогіями із північно-надчорноморськими старожитностями, IV - початком V ст., а також підв'язною фібулою із пластинчастим корпусом. Такі прикраси побутують у комплексах IV - початку V ст. [23].

Набір знахідок черняхівського часу, який походить із зони Старокиївського плато, більш репрезентативний, він також дає під-

стави стверджувати, що основну частину території займав могильник. На це вказують досліджені два поховання західної та північно-західної орієнтації. Їх супроводжували керамічні посудини, кістяний гребінь, фрагменти фібул. Поблизу були виявлені: емалева бляшка із зображенням людського обличчя; двочленна підв'язна фібула; два бронзові браслети, орнаментовані нарізками; п'ять круглих нашивних бляшок у вигляді розеток із гніздами для каменів; медальйон із різьбленим зображенням Венери та римські монети [24].

Підсумовуючи особливості знахідок зазначеного хронологічного етапу у центральній частині міста, можна підкреслити, що сліди поселення то згасають, то відновлюються, тоді як могильник на Старокиївській частині існував без перерви із зарубинецької доби до кінця черняхівського часу. Спираючись на аналіз хронології побутування виявлених тут старожитностей, можна припустити, що поховання небіжчиків тут призупинилось у першій половині V ст.

Новий період осілості пов'язаний із празько-корчакськими старожитностями. У складі комплексу на Замковій горі вдалося виявити також візантійські монети імператорів Анастасія (498-518 рр.) та Юстиніана (527-565 рр.), фрагменти кераміки, що, відповідно до типології ЛІ. Русанової, також можна віднести до VI ст [25].

На цей час припадає поява перших поселень і у Старокиївській частині. Тут удалося виявити житло з глинобитною піччю, заповненою керамічними посудинами. Це, мабуть, було невеличке поселення, можливо, навіть індивідуальне господарство, яке відокремилося від великої патріархальної сім'ї, що мешкала десь поблизу, очевидно, на Замковій частині або іншій зоні зазначеного ареалу. Такі явища були характерними для пізнього етапу побутування усієї культури, вони досить масово простежуються на ретельно вивчених пам'ятках [26].

Повертаючись до головної теми статті, зазначимо, що активного відслонення Замкової частини від основного масиву на цей час ще не видно. Що стосується побутування корчакських поселень на теренах Києва, то можна припускати, що вони могли припинити своє існування під впливом зовнішніх факторів. На це вказують сліди вогню, виявлені на стінах житла зі Старокиївської гори та на інших поселеннях цієї доби. Відомо, що 560 р. - це да-

та появи на горизонті Східної Європи авар, котрі рухались на захід.

На це вказують і нові визначення керамічних фрагментів, виявлених у розкопках 1940 р. на Замковій горі. Вдалося встановити, що просто на корчакських старожитностях лежали горизонти, датовані кінцем VII-першою половиною VIII ст. [27].

Якщо прийняти факт загибелі корчакських поселень у 60-ті роки VI ст., доведеться визнати наявність перерви у заселенні цієї частини міста. Поки що це питання лишається відкритим. Зі свого боку можемо додати, що свого часу, розмірковуючи про початок опускання Замково-Подільського блоку, було висловлене припущення, що його можна було б пов'язувати з 30-40-ми роками VIII ст. [28].

Тепер спробуємо ще раз повернутися до цього питання. На Замковій горі серед знахідок переважає кераміка, що може вказувати на поселення, тоді як на Старокиївській - це поодинокі прикраси у вигляді антропоморфної фібули, сережки у вигляді зірки та срібні браслети із трубчастими кінцями, вкритими насічками [29]. Топографічна диференціація знахідок дозволяє припускати, що пенківське населення використовувало Старокиївську частину як могильник, зокрема, виявлені на ділянці східного краю цього плато п'ять браслетів і візантійська монета VIII ст., котрі Г.Ф.Корзухіна інтерпретувала як скарб, на наш погляд, могли бути залишками поховальних комплексів.

Ще одна деталь, виявлена при розкопках Замкової гори 1940 р., набуває важливого значення в контексті обговорюваних проблем. При вивченні стратиграфії з'ясувалося, що тут було зафіксовано стерильний прошарок суглинку без жодних слідів життєдіяльності. Він розділяв ранньослов'янський та давньоруський горизонти побутування пам'ятки. Тимчасове загасання життєдіяльності на піднесеності - це може бути слід, який ми шукаємо. Очевидно, саме з ним можемо тепер пов'язувати перший "вибух, тобто початок фази активної дії" геологічних процесів. Судячи з опису, прошарок перекривав шар, датований сумарно VI-VIII ст., далі залягав горизонт із знахідками IX-X ст. [30].

Виникає питання, як міг утворитися стерильний прошарок на підвищенні, котрим є Замкова гора? Спробуємо проаналізувати хід цього явища з точки зору диференціації та трансформації суміжних ділянок. Оскільки територія, де зафіксовано шар, опинилася вна-

слідок просідання нижче, можна уявити, що на якийсь час вона стала місцем мігрування землі з прилеглих територій. На цьому етапі ділянка, що "просіла", не будучи відособленою, стає платформою нагромадження ґрунтів, які сповзали вниз зі схилу основного плато. Це тривало недовго, оскільки навколо просідаючої ділянки швидко утворюються глибокі канали, які згодом стають руслом для зсувів.

Як вже зазначалося, вдалося встановити культурно-історичну приналежність речових знахідок, виявлених у шарі, що підстилав стерильний прошарок, - їх віднесено до пеньківських старожитностей, датованих кінцем VII - першою половиною VIII ст. [31].

Спроби відшукати археологічні матеріали, які б могли заповнити хронологічні рамки другої половини VIII ст., поки що не дали позитивних результатів. Можливо, це тільки тимчасові труднощі. Ще й досі ми не маємо речей з Верхнього міста, які переконливо можна було б датувати зазначеним часом. З великими застереженнями можемо вказати на єдину знахідку, яка може бути віднесена до цього хронологічного періоду - це виявлена на найдавнішому горизонті Подолу (вул. Сагайдачного) залізна обшивка з позолотою передньої частини корабля [32].

Ці спостереження дозволяють припустити, що активізація катастрофічних явищ, які спричинили подальшу суттєву зміну рельєфу Верхнього міста, почалася не раніше середини VIII ст. Бурхливий перебіг цього процесу можемо віднести і до IX ст., на що вказує подільська стратиграфія.

Пожвавлення економічного життя на теренах Середнього Подніпров'я у другій половині IX ст. зумовлює необхідність широкого міського будівництва. Традиційне поселення на Замковій горі через "відірваність" останньої вже не могло задовольнити таких потреб.

Поки що немає підстав говорити і про широку забудову міськими кварталами Старокиївської гори. Найвні археологічні матеріали показують, що частина Верхнього міста у другій половині IX - першій половині X ст. ще не стала місцем формування адекватної новим вимогам часу міської формації. Очевидно, був якийсь доволі потужний обмежувальний фактор, який стримував цю забудову. Гадаємо, що таким фактором було тривале використання цієї території в якості могильника.

У цьому контексті, на наш погляд, необхідно розглядати карту археологічних па-

м'яток Києва кінця I - початку II тис. н. е. Вирішення проблеми перебувають у площині з'ясування хронологічних кореляцій між знахідками із поховань язичницького некрополя на плато Верхнього міста та із найдавніших горизонтів заселення Подолу. Це, у свою чергу, дозволить відповісти на питання: яке ж населення залишило курганний могильник, що утворився протягом IX - першої половини X ст. у Верхньому місті? За попередніми підрахунками, трохи більше, як за одне століття (могильник охоплював площу близько 100 га) тут могло розміститися кілька тисяч курганів.

Вже наводилися факти, які спростовують ранню дату освоєння урочищ Гончарі-Кожум'яки. Поки що немає переконливих матеріалів, які б дозволяли залучити до переліку осередків раннього заселення такі місцевості, як Дитинка, Кудрявець чи якісь інші ділянки Верхнього міста. Розкопки Михайлівського відділення та майдану ім. Богдана Хмельницького, незважаючи на їх рятівний характер, підтвердили наявність тут курганного некрополя і не виявили слідів міських регулярних поселень IX-X ст.

Територією, де такі сліди фіксуються, лишаються Замкова гора та ділянка на Старокиївській, яку охоплював рів, виявлений при розкопках 1907-1914 рр. Перший фрагмент його вдалося відкрити на відстані 4,5 м паралельно північному мурові Десятинної церкви. Згодом земляна споруда неодноразово фіксувалася розкопками в 1936-1937, 1939, 1969 рр.

Як показали ці дослідження, рів захищав невеличкий мис, площею приблизно 2 га, тоді як значну частину його займали язичницькі культові споруди та окремі будівлі житлового характеру. "In situ" він був виявлений поблизу фундаменту північної стіни Десятинної церкви, біля краю над Андріївським спуском та на кількох ділянках у південно-західному напрямку від церкви [33].

Судячи з реконструкцій, траса рову починалася біля північного схилу гори, проходила вздовж північної стіни церкви і з відхиленням на південь замикалася біля західного схилу над Гончарним яром. Природно, що ця знахідка одразу ж була оголошена фортифікаційною спорудою, незважаючи на те, що й у процесі досліджень, і пізніше виникали спірні питання, які, на жаль, по сьогоднішній день не мають остаточного визначення.

Першовідкривачі рову, посилаючись на ідентичність насипу уздовж рову та матеріалів із розкопок церкви, дійшли висновку, що останній був споруджений у X ст., тобто у час, близький до будівництва церкви, хоча не виключали, що рів проходив по лінії більш ранніх укріплень [34].

Уся сукупність археологічних матеріалів із цієї частини міста не дає підстав, щоб розмістити тут таку кількість населення, яке могло лишити вищезгаданий некрополь. Зокрема, у межах городища на Старокиївській горі, охопленого фортифікаційним ровом, важко розмістити більше одного-двох великих дворів, що стають характерними для цього часу. Таким чином, інтерпретувати його як розвинену міську забудову немає підстав. Скоріше, це була велика садиба, що могла виконувати якісь культурно-релігійні функції або належала князівській сім'ї. Що стосується Замкової гори, то і на цій, тепер уже відособленій ділянці, важко розмістити квартали із садибами, площа яких сягала 400-500 кв.м. Тут можна з великими труднощами розмістити не більше, як 10-15 таких садиб.

Можливість подальшого розширення міста була пов'язана зі знищенням курганів, котрі впритул підступали з південної сторони рову. Усього на прилеглий ділянці зафіксовано більше 100 могил, які і досі продовжують відкривати дослідники. Чи могло це відбутися на початку X ст.? Таку можливість припускає П.П.Толочко, оскільки, на його думку, як масовий цей могильник припинив своє функціонування вже до другої половини X ст., тим самим відкривши можливість поширення території міста на місцевість, зайняту могильником. На думку дослідника, залишки дерев'яного зрубу під південною апсидою Десятинної церкви належали будівлі громадського характеру, яка розташовувалась за межами найдавнішого городища, отже, ця територія почала забудовуватись житловими будівлями задовго до того часу, коли Володимир Святославич сів на Київському столі [35].

Подібні міркування мали на меті узгодити та згармонізувати таку картину розвитку міста, за якою кількість населення, що проживала у Верхньому місті, відповідала б кількості поховань під курганними насипами. Припускалось навіть, що на першому етапі забудова центральної частини міста не була суцільною, спочатку, на думку П.П.Толочка, забудовувались вільні від курганів

площі, а вже при Володимирі були сплановані і кургани.

З таким твердженням важко погодитись, адже судячи з повідомлень джерел, кожний новий крок у розвитку міста, а особливо тієї частини, яка була пов'язана з князем, тобто мала первинну адміністративну функцію, завжди виглядав як акт утвердження династії. Це, у свою чергу, передбачало заснування міста у правильному розумінні слова, тобто, з утвердженням міським планом, який узгоджував і регулював усі питання нової забудови. Стихийне формування забудови центрального ядра міста, на нашу думку, було малоімовірним.

Тепер повернемося до хронології речей з поховальних комплексів. Останнім часом такий аналіз був ще раз здійснений групою київських дослідників. Він показав, що є достатньо вагомим підстав датувати могильник, який хронологічно передує Десятинній церкві, тільки першою половиною X ст. [36]. Отже, припускати містобудівну активність у цьому районі міста, в той самий час, коли вказана ділянка землі використовувалась киянами для поховання небіжчиків, було б не зовсім коректним.

Більш правдоподібним виглядає припущення, за яким формування великого курганного могильника, що тривало з кінця IX - всю першу половину X ст. у Верхньому місті, зокрема, і на території Старокиївської гори, було пов'язано також із частиною населення, яке проживало на Подолі. Розкопки цього району демонструють, як, починаючи з останньої чверті IX ст. (дендрохронологічна дата 887 рік), незважаючи на потужні природні явища, котрі стримують розвиток життєдіяльності, масовою посадибною забудовою тут уже було охоплено 150 га території. Фактично, пізніше (XI-XIII ст.), площа, освоєна під забудову у IX-X ст., зростає лише на 10-20 га. Могильники, які вдалося дослідити тут, датуються не раніше початку XI-XIII ст. Якщо ж вести мову про квартали раннього міста (IX-X ст.) з кількістю населення, що могло б дорівнювати кількості похованих у могильнику Верхнього міста, то важко буде "обійти" картинку активної життєдіяльності на Подолі, тоді як аналогічного процесу не видно у Верхньому місті.

Ми не схильні розглядати представлені матеріали як остаточний висновок. У цьому контексті потребує також розгляду ситуація із

могилиником на Кирилівських висотах, що неможливо виконати у рамках однієї статті. Постановка вказаного питання не є також спробою утвердити думку, що у першій половині X ст. Поділ був наділений якоюсь центральною функцією раннього міста. Очевидно, і на це вказують писемні джерела, він ніколи не був твердиною політичної влади, й адміністративну функцію важко пов'язувати з цією місцевістю. На це вказують уже топографічні особливості. Район розташовувався на долішній частині території і не мав належних укріплень. Окрім згаданої вище обшивки носової частини корабля, на Подолі не виявлено знахідок, що дозволяли б говорити про такі виразні риси раннього середньовіччя, як військово-дружинні. Тут поки що мало знайдено і бронзових прикрас елітарного художнього стилю, зброї, характерних для так званих дружинних поховань Верхнього міста.

Важко говорити і про те, що Поділ міг бути центром землеробської округи, тобто центром чи ядром київських земель. Скоріше, це була надричкова агломерація, пристосована до

великої водної артерії Східної Європи, тобто - посередницький вузол між ділянками торговельного шляху.

Цікавим у цьому контексті виглядає питання, як міцно Поділ цієї доби міг бути адміністративно поєднаний з Верхнім містом? За письмовими джерелами, в середині XII ст. існували достатньо різкі суперечності між Горою та Подолом. Отже, можна припускати, що поселення, яке у десятки разів було більше за територію невеличкого "городка" на Старокиївській горі, могло перебувати в абсолютному підпорядкуванні останньому. Природно, що не усі висновки таких вишукувань можуть сприйматися однозначно, потрібні додаткові дослідження.

Одним із найбільш важливих результатів нових розкопок є те, що вони наочно демонструють актуальність перегляду застарілої моделі міста, побудованої на еволюційних засадах. Все очевиднішим стає факт, що місто переживало "вибухи" й "стрибки" у своїй багатовіковій історії, що дозволяє розглядати цю історію у контексті середньовічної урбанізації Європи.

1. Харви К. Мирской град. Секуляризация и урбанизация в теологическом аспекте. - М., 1995. - С. 21.
2. Тихомиров М.Н. Древнерусский город. - М., 1956. - С. 9-64.
3. Куза А.В. Малые города Древней Руси. - М., 1989. - С. 160 - 161.
4. Толочко Н.Н. Древнерусский феодальный город. - К., 1989. - С. 38-40.
5. Фроянов И.Я. Киевская Русь. - Л., 1980. - С. 232, 235.
6. Даркевич В.П. Древняя столица Рязанской земли. М., 1995. - С. 7-8.
7. Фроянов И.Я., Михайлова И.Б. Город или протогород? (Об одной надуманной исторической категории) // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. - СПб., 1999. - С. 232.
8. Носов Е.Н. Проблемы происхождения первых городов Северной Руси // Древности Северо - Запада России (славяно - финно - угорское взаимодействие, русские города Балтики). - СПб., 1993.
9. Ключевский В.О. Курс русской истории // Сочинения. - М., 1956. - Т. 1.
10. Прицак О. Походження Русі // Хроніка 2000. - К., 1992. - Вип. 2. - С.27-32.
11. Mule E. Die Anfänge Kievs (bis ca 980) in archaologischer Sicht. // Geschichte Ost europas Forschungsberichte. - Stuttgart, 1987. - В. 35 - S.78-82.
12. Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. - К., 1991. - С.52-55.
13. Гуцало К.Л. Подол в древнем Киеве. - К., 1982. - С.30.
14. Позняков А.В. Динамическое равновесие в рельефообразовании, - М., 1988. - С. 11.
15. Гойжевський О.О., Сагайдак М.А. Замкова гора в Києві (до питання впливу природних факторів на топографію давньоруських міст) // Старожитності Південної Русі. - 1993. - С. 67.
16. Сагайдак М.А. Там само. - С. 82-83.
17. Звіт про археологічні дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1992-1993 рр. // Архів ІА НАНУ.
18. Борисенков Е.П., Пасецкий В.М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. - М., 1988. - С. 245-265.
19. Природа Украинской ССР. - К., 1985. - С. 17-29.
20. Сагайдак М.А. К истории хозяйственного освоения киевской территории в конце I - начале II тысячелетия // Древние славяне и Киевская Русь. - К., 1989. - С. 195-196.
21. Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР. - М., 1966. - С. 50-51.
22. Самойловський І. М. Пам'ятки культури поховань у Києві // Археологія. - 1952. - Т. VII. - С. 153. - Карта 10.
23. Амброз А.К. Там само. - С. 64 - Карта 1. 16, 25-27.
24. Каргер М.К. Древний Киев. - Л., 1958. - Т. 1 - С. 83-84.
25. Русанова И.П. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. - М., 1973.

26. Баран В.Д. Давні слов'яни. - К., 1998. - С. 34.
27. Щеглова О.В. Проблемы формирования славянской культуры VIII-X вв.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. - Л., 1987. - С. 8.
28. Гойжевський О.О., Сагайдак М.А. Вказ. праця. - С. 71.
29. Каргер М.К. Вказ. праця. - С. 94-95.
30. Археологія . - 1947. - Т.1. - С.145-146.
31. Щеглова О.В. Вказ. праця. - С.5-7.
32. Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ. - К., 1991. - С. 88(40), 105.
33. Килиевич С.Р. Детинец Киева IX - первой половины XIII вв. - К., 1982. - С.141.
34. Вельмин С.П. Археологические изыскания Археологической комиссии в 1908 и 1909 гг. на территории древнего Киева // ВИВ. - 1910. - С. 140.
35. Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. - К., 1980. - С. 64.
36. Андросчук Ф.Ланченко М., Ковалюх М. До передісторії спорудження Десятинної церкви (Хронологічний аналіз поховальних комплексів) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. - К., 1996. - С. 43-46.

Sagaydak M.A.

SOME ACTUAL QUESTIONS ABOUT THE ORIGIN AND FORMING OF EARLY KYIV

Archaeological study of the territory and the historical stratigraphy of the Lower Town - Podol showed, that beginning from the last quarter of the IX cent. (dendrochronological date is 887 year), the inhabitants of the district, which had formed on the vast and convenient sandy terrace near the river, from the beginning of the origin had to fight constantly with the natural cataclisms such as floods and landslips, which regularly covered the streets and entire blocks with the layers of sand. But this fact doesn't stop the forming of the regular farmstead building and to the end of the Xth cent. More than 150 hectares of the territory have been developed. In more later period (XI-XIIIth cent.) it increased only on 10-20 hectares. Basing on these facts and confirming them with the thoroughly worked up chronology of this process, built on the analysis and the comparison with the archaeological materials of the Upper Town, the author shows the mechanism and reconstructs the picture of forming of the relief of this part of the town, beside this, he also makes the supposition, about the belonging of the part of the barrow burial ground, found on the upper stage of Kyiv plateau dated of the second half of the XIth - the first half of the Xth centuries, to the Podol inhabitants.

Рис. 2. Карта рельєфу ядра Київського містоутворення.

1. Гора Замкова (Кисилівка); 2. Гора Дитинка; 3. Гора Старокиїєвська; 4. Гора Курьявець; 5. Гора Уздихальниця; 6. Гора Щекавиця.
7. Конус відкладів на території Подолу.

Рис. 3. Кияни спостерігають за трициною на землі під час землетрусу. Мініатюра Радзівільського літопису.